

Die uw jeugd vernieuwt als die van een arend

De Reformatie

Weekblad tot ontwikkeling van het gereformeerde leven

Gaven van leer (2)

Wat is nu typisch gereformeerd? Die vraag licht vanzelf op nu ik een tijd lang, in India, theologie doceer aan studenten van verschillende theologische en kerkelijke achtergrond. Er zijn tal van andere protestantse theo-

logische opleidingen. Waarin onderscheiden wij - het Presbyterian Theological Seminary in Dehra Dun - ons als gereformeerd seminarie?

Ongetwijfeld leren wij als gereformeerden veel van anderen. Van de evangelische beweging bijvoorbeeld leren wij veel over evangelisatiemethoden. Maar wat hebben wij op onze beurt aan anderen te bieden?

P. Houtman ■

In dit nummer

<i>Kerkelijk leven - P. Houtman</i> Gaven van leer (2)	93
<i>Meditatief - R.J. Vreugdenhil</i> Met 2 woorden spreken	96
<i>Wandelen met God - M.A. van Leeuwen</i> Missionair zijn (2)	97
<i>Achtergronden - J.A. Meijer</i> Kerk van mensen, kerk van God (2)	99
<i>Van binnen naar buiten - C.J. Haak</i> Een boek dat moed geeft	101
<i>Kunst - M.J. de Jong</i> Onttakelde abdijen in Frankrijk	104
<i>Lied van de week - J. Smelik</i> Geref. Kerkboek gezang 128	107
<i>Boekbespreking - H. Veldman</i> Trouw aan Christus' kerk	107
<i>Uit de kerken</i>	

De Bijbel: één en actueel

De twee belangrijkste pijlers van onze opleiding zijn: Bijbel en leer. Natuurlijk worden alle theologische vakken gegeven. Maar dit zijn de twee onderdelen die onze identiteit grotendeels bepalen, en waar we studenten mee trekken. De Bijbel zal in elke theologische opleiding een grote plaats innemen. Maar het is toch speciaal als dat gebeurt vanuit een gereformeerde bijbelbeschouwing. Dan is bijvoorbeeld het boek Jesaja het woord van God, geadresseerd aan zijn volk, met een boodschap in de lijn van de geschiedenis die Hij met hen is gegaan. Het is vervuld in Jezus Christus en is door Hem nog steeds actueel voor het volk van God vandaag. Dat is een heel andere benadering dan wanneer je Jesaja beschouwt als een religieus genie in Israël een aantal eeuwen voor het begin van onze jaartelling. In dat geval kun je er ook wel diepe studie van maken met allerlei literaire methoden; maar het blijft toch veel meer op een afstand staan.

Het maakt ook verschil of je je concentreert op het Nieuwe Testament, en uit Jesaja alleen

maar een paar beroemde profetieën aanhaalt die rechtstreeks over de Messias spreken, of dat je het boek

beperkt. Er zijn er maar heel weinig die onderwijs uit een catechismus hebben gehad. De gereformeerde

het zou zo vanzelfsprekend kunnen zijn dat je het niet meer opmerkt

als geheel, tegen de achtergrond van de geschiedenis van Israël en Juda, Assyrië en Babel, probeert te verstaan als profetie.

Typisch voor een gereformeerde visie op de Bijbel is dat de Schrift als een eenheid wordt beschouwd, en dat de hele Schrift wordt benaderd als Gods levende woord dat een boodschap heeft voor alle tijden, ook voor nu.

De belijdenis van begin tot eind

Daarnaast neemt het onderwijs in de leer een centrale plaats in. In de loop van hun studie kruipen de studenten door de hele christelijke leer heen: te beginnen bij de Bijbel, Gods openbaring, en de schepping, via Christus, tot de kerk en de 'laatste dingen'. We beperken ons niet tot een toptien van actuele discussie-thema's zoals de Heilige Geest, de kinderdoop en het duizendjarig rijk. De leer is één geheel. De leidraad daarvoor is de gereformeerde belijdenis.

Zo'n aanpak is niet vanzelfsprekend. Er zijn maar heel weinig theologische opleidingen die een duidelijke confessionele basis hebben. Vaak speelt op de achtergrond, in de geschiedenis, een belijdenis nog wel een rol. Latere protestantse bewegingen zijn vaak geënt op de reformatische leer. Baptisten bijvoorbeeld hebben een belijdenis die maar op enkele punten afwijkt van de Westminster Confessie. Maar dat zegt nog weinig over hoe die functioneert in de praktijk.

Aan het PTS is de gereformeerde belijdenis de grondslag. In de praktijk worden de Westminster belijdenisgeschriften meer gebruikt dan de Drie Formulieren van Eenheid. Dat heeft alleen te maken met de persoonlijke achtergrond van de meeste docenten. Principieel maakt het geen verschil. Ik hanteer doorlopend de Nederlandse confessies.

Dat de belijdenis de grondslag is, betekent nog niet dat die dus ook altijd optimaal functioneert. De kennis van de belijdenis bij studenten is

leer is grondslag van het onderwijs, maar de kennis ervan is een program. Er is volop werk aan de winkel.

Rode draad

In de modules 'theologie' (dogmatiek) is dus weinig ruimte voor het berijden van stokpaardjes. Maar er zijn wel een aantal kernen aan te wijzen, wervels die de ruggengraat van de gereformeerde leer vormen en daarmee de gestalte bepalen.

1. Voorop gaat Gods soevereiniteit. Hij heeft alles gemaakt, regeert over alles, over de wereld en de mens, natuur en geschiedenis, en Hij stuurt het allemaal naar het doel dat Hij ermee heeft. Als je daarvan uitgaat, overkoepelt dat de hele dogmatiek: van schepping, via verlossing, ook de kerk, tot aan de vernieuwing van hemel en aarde.

Het klinkt misschien algemeen. Het zou zo vanzelfsprekend kunnen zijn dat je het niet meer opmerkt. Maar dat is het toch niet. Het hindoeïsme heeft vele goden. Populair zijn Vishnu, de oppergod die toch zo menselijk is, Shiva, die voor welvaart zorgt, en de godin Lakshmi, die schoonheid geeft. Het is menselijk om God vooral te zien als iemand

kenden en uit onszelf Hem niet zoeken, heeft Hij ons uitgekozen om Christus te kennen, in Hem te geloven en door Hem gered te worden. Hij heeft ons liefgehad voordat wij Hem liefhadden; Hij heeft ons uitgekozen voordat wij voor Hem kozen. Onze redding is niet te danken aan onze keus voor het geloof, onze beslissing; het is van het begin tot het eind Gods soevereine werk. Ook dat is in de context van de Indiase christenheid lang niet vanzelfsprekend. Het meeste protestantse christendom is arminiaans. Dat heeft te maken met de geschiedenis van de zending; de meeste Westerse kerken, organisaties en bewegingen die zending dreven waren arminiaans (het woord remonstrants wordt in de Engelstalige wereld niet gebruikt): Baptisten, Methodisten, de Pinksterbeweging. Dat is lang niet altijd een bewuste keus. Voor John Wesley, de grondlegger van het Methodisme, was het dat wel, voor vele van zijn navolgers niet. Velen kennen de leer van de uitverkiezing gewoon niet. Er zijn voorgangers die die wel kennen, maar die vinden dat die voor de gewone christen te moeilijk is; zo diep kom je in je prediking en onderwijs niet en dat moet je ook niet willen.

In de praktijk staat in de prediking dan de gelovige mens, die voor God moet kiezen, centraal. Vele predikers zouden zeggen dat ze dat niet zo bedoelen. Maar het is toch een grondtoon in de prediking. Ik kom daar op terug als het over heilshistorische prediking gaat. Een grond-

belangrijk is dat het meer is dan alleen een leerstuk

die je in nood kunt aanroepen en die jou dan wel wil helpen, iets voor je wil doen wat je graag wilt, zodat je daarna weer verder kunt op je zelfgekozen weg. Dat komt ook onder christenen voor. Gods soevereiniteit betekent dat Hij de Heer is van je hart en je leven; dat Hij ook recht heeft op je leven. Dat is niet alleen bepalend voor de dogmatiek, maar ook voor de ethiek.

Diepe liefde

2. Een tweede kern van belijden vloeit eigenlijk uit de eerste voort: de uitverkiezing. Hoewel wij God niet

toon van de preek, of in ieder geval de climax, wat bij de hoorder moet blijven hangen, is: Kies voor Jezus; doe het nu! Het grootste wonder is niet dat God zijn Zoon voor ons gegeven heeft, maar dat een zondaar tot geloof en bekering komt.

En dan wordt de prediking nogal eens moralistisch van toon: wat wij moeten doen; wat wij veel meer zouden moeten doen. Daar komen de hoorders vaak wel van onder de indruk, maar het is, behalve onbarmhartig, ook onzuiver. (Ik moet er wel bij zeggen dat op zichzelf de aandacht voor het spirituele leven en de christelijke levensstijl,

die je hier in de christenheid aantreft, gezond en opbouwend is.)

Studenten komen aan het PTS dus vaak voor het eerst met de leer van de uitverkiezing in aanraking. Inderdaad, dat is hard studeren. Belangrijk is dat het meer is dan alleen een leerstuk. Docenten dragen de liefde, die God hun gegeven heeft, en de verbazing daarover, in hun hart; dat bepaalt de toon van hun onderwijs, maar ook hun omgang met de studenten. Een docente die als een moeder voor de gemeenschap (en vooral de meisjesstudenten) is én, als ze voorgaat in gebed, regelmatig zegt: "Wij danken U dat U ons hebt liefgehad voordat wij U liefhadden" - die is een effectief getuige voor de uitverkiezing.

Vanaf het begin

3. Specifiek gereformeerd is verder de leer van de kinderdoop. Een groot deel van de protestantse christenheid, eigenlijk overal in de wereld, is baptistisch: niet alleen kerken die zich baptistisch noemen, maar ook (weer) Methodisten en Pinksterkerken.

Even voor alle duidelijkheid: het zou onjuist zijn te zeggen dat wij de kinderdoop leren en anderen de volwassenendoop. Wij belijden ook de volwassenendoop. God heeft zijn verbond gesloten met de gelovigen en hun kinderen; niet met kinderen als losse individuen. (De kinderdoop is ook wel de 'gezinsdoop' genoemd.) Het verschil is dat baptisten de kinderdoop verwerpen. Dit lijkt misschien, vergeleken met de vorige punten, een praktisch detail: op welk moment in een mensenleven de doop moet worden bediend. Toch hangt het weer met het voorgaande samen. Als het centrale moment in onze verlossing is dat wij de keus voor God maken, ligt het voor de hand om dan ook de doop te bedienen. Als het gaat om Gods liefde van eeuwigheid, al van ver voordat wij Hem liefhadden, dan is het ook beter voorstelbaar dat Hij die lijn van ouders naar kinderen doortrekt en dat de kinderen vanaf het begin mee in het verbond opgenomen zijn.

Onlosmakelijk is dit verband niet, zo zou je uit de praktijk kunnen afleiden. De remonstranten verwierpen niet van huis uit de kinderdoop. En omgekeerd zijn er 'gereformeerde' of 'strikte baptisten', die wel de 'Five

Points of Calvinism' - de Engelstalige versie van de Dordtse Leerrege-
gels, geen belijdenisgeschrift - belijden. Maar de tendens van arminianisme naar baptisme is er wel.

Het PTS heeft een duidelijke overtuiging, maar veel studenten zijn baptistisch. Dat leidt tot levendige discussies in de klas. Reacties variëren. De een zegt: "Denkt u maar niet dat u ons overtuigd hebt!" Maar een andere baptist-van-huis-uit heeft zijn visie herzien en dient nu als hulp-pastor in onze kerk.

Levende hoop

4. Aan dit rijtje kunnen we het 'amillennialisme' toevoegen. Dit moeilijke woord (ook in het Engels, waar het gangbaar is) betekent: afwijzing van de leer van het 'duizendjarig rijk'. Gereformeerde theologen erkennen dat de term niet gelukkig is: wij geloven wel degelijk in Openbaring 20! Er zijn alternatieven voorgesteld. Maar dat laten we nu terzijde.

Het 'millennialisme' - in het Nederlands: chilasme - is wijd verbreid onder (protestantse) christenen in de wereld. Men verwacht dat Christus in deze geschiedenis een keer terug zal komen om duizend jaar in

dit duizendjarig rijk; die zuigt de levenssappen weg uit de christelijke hoop op de uiteindelijke vernieuwing. Het eeuwige leven op de nieuwe aarde vlak voor Gods hemels aangezicht wordt schimmig en bloedeloos en verdwijnt achter de horizon. Deze discussie stimuleert mij om warm te doceren over de hoop die in mij (en in de gereformeerde leer) is.

Gaven van de Geest

5. Veel discussie is er ook over de leer van de Heilige Geest. Zoals overal in de wereld is ook in India de invloed van de Pinksterbeweging groot. Aangezien deze discussie recent volop gevoerd is in Nederland, wil ik daar kort over zijn. Ik laat mijn studenten gaven van de Geest onderkennen en opnoemen in het alledaagse gemeentelven en de PTS-gemeenschap. We gebruiken het boekje van John Stott: 'Baptism and Fullness of the Holy Spirit'. En ook het desbetreffende hoofdstuk uit het oude 'Magnalia Dei' van Bavinck, dat in het Engels vertaald is. Hij gaat op de discussie in en zegt dan, heel kort samengevat: De gaven van de Geest zijn, in een woord, genade. Herhaaldelijk gebeurt het dat stu-

Gereformeerden zijn geen chiliasten, dat is niet vanzelfsprekend

glorie te regeren, voordat het definitieve einde komt.

Gereformeerden zijn geen chiliasten. Dat is niet vanzelfsprekend. De kanttekeningen bij de Statenvertaling op het boek Openbaring vertonen chiliastische trekjes. Op de Westminster Assembly, de synode waar de belijdenisgeschriften zijn opgesteld, waren verschillende meningen vertegenwoordigd, en dit punt is in de confessies zorgvuldig vermeden. We kunnen wel zeggen dat de confessies, ook die van Westminster, het chilasme niet begunstigen. De Heer komt en dan maakt Hij alles nieuw.

Het chilasme leeft. Evenals over de kinderdoop, wordt er levendig over gediscussieerd, niet alleen onder theologen, maar ook door gewone gemeenteleden. In de praktijk concentreert de verwachting: 'Jezus komt spoedig!' zich dan helemaal op

studenten afkomstig uit de Pinksterbeweging de gereformeerde leer als verrijkend ervaren. Niet langer staat enthousiasme centraal; de inhoud is dieper. Deze beweging is dus andersom als die welke veel Nederlandse christenen ervaren.

Dit waren een aantal klassieke gereformeerde inzichten die actueel zijn om ook in een protestantse omgeving in de Derde Wereld uit te dragen. Daarnaast zijn er enkele gereformeerde inzichten die specifiek in de twintigste eeuw in Nederland ontwikkeld zijn: heilshistorisch de Bijbel lezen, de reikwijdte van Christus' heerschappij over alle terreinen van de samenleving, en de visie op de kerk. Daarover graag in een apart artikel.

Drs. Piet Houtman doceert theologie aan het Presbyterian Theological Seminary in Dehra Dun, India. E-mail: piet.houtman@hotmail.com.

Met twee woorden spreken

U bent immers gestorven, en uw leven ligt met Christus verborgen in God. En wanneer Christus, uw leven, verschijnt, zult ook u, samen met hem, in luister verschijnen.

Kolossenzen 3:3,4

R.J. Vreugdenhil ■

Op mijn bureau staat een foto van mijn moeder. Zes jaar geleden is ze overleden en soms mis ik haar. Ik weet dat m'n vader haar elke dag mist.

We lopen wel eens over de begraafplaats naar haar graf. Daar ligt ze.

En toch ook niet. We hebben haar lichaam daar wel begraven, maar we weten: zij zelf is bij God in de hemel. Juist bij de begrafenis hebben we dat heel sterk ervaren.

Daarom konden we toen ook zingen. Omdat er meer was dan we konden zien. Omdat er niet alleen de werkelijkheid was van de dood, maar ook de werkelijkheid van het blijvende leven. We hadden de troost: ze is overleden, en toch leeft ze.

Ook nu is dat de troost om mee verder te kunnen. Als ik haar foto zie, voel ik het gemis en ik weet: zij heeft het goed.

We hebben geleerd met twee woorden te spreken.

Ze is overleden en ze leeft.

Ze ligt daar begraven en ze is in de hemel.

We hebben haar los moeten laten en we zijn sterk met elkaar verbonden.

Het afscheid was definitief en we zullen elkaar terugzien.

Zij is immers gestorven, en haar leven ligt met Christus verborgen in God. En wanneer Christus verschijnt, zal ook zij, samen met hem, in luister verschijnen.

Als je niet die twee woorden had, die twee werkelijkheden, wat zou dan je troost nog zijn na zo'n verlies?

Wat een houvast bij het sterven: spreken met twee woorden.

Maar wat schrijft nu Paulus? Dat spreken met twee woorden gaat ook over mij.

Nu, midden in mijn leven.

Niet pas bij de dood. Niet op mijn sterfbed, of voor mijn familie na mijn overlijden.

Vandaag mag ik leren met twee woorden te spreken over mijzelf.

Ik ben immers gestorven en mijn leven ligt met Christus verborgen in God.

Ik ben al in de hemel.

Er is de werkelijkheid die ik kan zien en de werkelijkheid die ik niet kan zien, maar die net zo echt is. Ik heb een niet-zichtbaar leven. Een leven dat veilig vastligt bij God. Ik heb een hemels ik waar niets mee kan gebeuren. Ik heb een hemels leven, onaantastbaar

voor alle moeiten, tegenslagen, teleurstellingen en foute keuzes van dit leven.

Met twee woorden spreken over het leven.

Ik pak dat graag vast als ik sta bij het graf van een ander.

Maar ik mag het dus ook vastpakken als ik sta midden in mijn eigen leven!

Niet pas op mijn ziekbed of in grote moeilijkheden, maar nu het allemaal best voorspoedig gaat. Want Paulus schrijft dit niet voor noodgevallen, voor mensen die bijna gaan sterven en troost nodig hebben. Paulus schrijft het voor mensen die voluit leven.

Paulus schrijft het voor mij, als ik neiging heb om maar met één woord over mijn leven te praten: ik leef hier en nu.

De Geest zegt het tegen mij nu ik keuzes moet maken.

De Geest wil me leren met twee woorden te spreken.

Ik ben mens met twee benen in deze wereld en ik leef in de hemel bij God.

Ik wil meer genieten en ik heb genoeg aan de liefde van God.

Ik wil dat mensen me waarderen en ik weet dat ik voor God waardevol ben zoals ik ben.

Ik moet maken dat ik meer verdien en ik ben rijk omdat ik Christus ken.

Ik zie daar een mooie vrouw lopen en ik volg niet mijn verlangens, maar Gods wil.

Ik vind het soms zwaar om God te gehoorzamen en ik ben blij dat ik mag doen wat hij vraagt.

Ik heb een hekel aan dat gemeentelid en ik weet me in Christus verbonden met die broeder.

Ik heb het gevoel dat het werk nooit klaar is en ik heb rust omdat alles volbracht is.

Ik voel me verantwoordelijk voor mensen en ik laat alles over aan God.

Het eerste merk ik, het tweede geloof ik.

Het eerste doet vaak alsof het het enige is. Maar het tweede, dat is mijn echte leven.

Heer, leer me spreken met twee woorden. Nu al.

Leer me vooral spreken met dat tweede woord.

Richt mij op wat boven is, niet op wat op aarde is.

Niet pas bij mijn sterven, maar vandaag.

Ds. Rob Vreugdenhil is predikant van de Gereformeerde Kerk te Lelystad.

Missionair zijn (2)

wandelen met God

Een missionaire uitstraling is het verlangen van veel gemeentes. Maar hoe sterk dat verlangen ook kan zijn, een missionaire uitstraling heb je niet zomaar als gemeente. De vorige keer (*De Reformatie*, nr. 46, jrg. 82) schreef ik dat deze uitstraling begint met een houding: de missionaire gemeente is een gemeente, die zich in alles richt op de eer van de drie-enige God.

M.A. van Leeuwen ■

Verlangen

Deze keer wil ik de bijbelse fundering geven voor de stelling, die ik in het vorige artikel poneerde, nl. dat het missionair zijn van de gemeente niet een leuk extraatje is, maar tot haar DNA behoort. Voordat ik op die bijbelse fundering inga, eerst wat bedoel ik precies met missionair? Onder 'missionair' versta ik: *het verlangen om als gemeente het evangelie van Jezus Christus in woord en daad uit te dragen, naar binnen én naar buiten, waarbij ze actief naar middelen zoekt om dat verlangen werkelijkheid te laten worden.*

In de volgende paar alinea's wil ik (het moet helaas kort) het bijbelse fundament blootleggen van dit missionaire karakter van de gemeente van Jezus Christus.

Ik zoek mijn uitgangspunt daarbij in de overtuiging, dat de bijbel verkondiging is van een boodschap die beslissend is voor *alle* volken en niet alleen voor Israël. Deze 'Wandelen met God' heeft nu wel meer weg van een bijbelstudie, maar ik hoop dat het ook aanzet tot het zoeken van God in uw/jouw persoonlijke tijd met Hem.

Begin van de wereld

Het is veelzeggend, dat de bijbel niet begint bij de vorming en het voortbestaan van een bepaald volk, maar bij de schepping van de wereld. Niet het volk van God, Israël, staat voorop, maar Israël moet zichzelf zien staan (en verstaan) tegen de achtergrond van Gods wereldwijde schepping. Door de zondeval (Gen. 3) is er alleen een enorme breuk geslagen in die schepping. De brede inzet van Genesis 1 en 2 lijkt zo verloren te gaan. Zeker als je in Genesis 11 leest over het gericht van God over de volken.

Toch vergeet God de volken niet. De roeping van Abram, en in hem het volk Israël (Gen. 12)

laat dat zien. Het laatste woord voor de volken is nl. geen vloek, maar een zegen: 'Ik zal zegenen wie u zegenen, en wie u vervloekt zal ik vervloeken; *en met u zullen alle geslachten van de aardbodem gezegend worden.*' (Gen. 12:3).

In de roeping van Abram vergeet God de volken en de ruime inzet van Genesis 1 en 2 niet. Via Abram en Israël baant God juist een weg naar de volken. Israël draagt nu de verantwoordelijkheid Gods boodschap verder te brengen en uit te dragen. Daarvoor heeft God dit volk uitgekozen.

Psalmen en profeten

In heel het Oude Testament zien we deze missionaire gerichtheid op de volken terug. Met name in de Psalmen en in de profeten. In de eerste plaats spreken de Psalmen heel nadrukkelijk over de HEER als de God van heel de wereld. God is de Schepper, de Eigenaar, de Verzorger, de Koning, de Rechter van heel de wereld (resp. de Psalmen 8, 2, 145, 72 en 9). In de tweede plaats worden ook de volken in de Psalmen nadrukkelijk aangespoord om met Israël de lof te brengen aan de HEER. Tot die aanbidding moeten ze gebracht worden door het zien van de grote daden van God en door bij Israël te worden ingelijfd (zie Psalmen 65, 66, 67 en 98).

In de profeten vinden we dezelfde lijn. God wordt ook daar beschreven als Schepper en Koning die over alle volken zeggenschap heeft (Jes. 40 en Jer. 10). En ook hier worden de volken opgeroepen God te eren om wat Hij gedaan heeft voor Israël. De profeten kondigen daarbij het gericht aan over ieder volk dat zich verzet tegen God, maar ook verkondigen zij het heil voor de volken. (Jes. 19:23-25; 25:6 en Jer. 1:5,10).

OT: middelpuntzoekend

Een duidelijk missionair bewustzijn dus door heel het Oude Testament heen. Al is dat bewustzijn of die 'roeping' vooral *middelpuntzoekend* van karakter (term die ik ergens las): de volken delen in het heil dat God belooft, maar Israël staat in de realisering van dit heil duidelijk in het *centrum*. Dit hangt samen met de bijzondere heilshistorische positie van Israël in het Oude Testament: het volk is apart gezet door God in verwachting van de Messias. De gerichtheid van het volk Israël is daarom meer naar binnen dan naar buiten. Vooral de Psalmen laten dat zien. De beweging meer naar buiten, het zgn. *middelpuntvliedende* karakter van de heilsgeschiedenis, zie je voor een deel al in de profeten opkomen. Omdat zij spreken over een roeping van Israël om met de boodschap van redding naar de volken te gaan. Dit uitzicht van het Oude Testament wordt al duidelijk beschreven in Daniël 7:1-14. Daniël beschrijft daar vier dieren die symbool staan voor de machten in de wereld. Deze machten regeerden de wereld op een vreselijke manier.

Maar toen zag Daniël dat God de macht, de eer en het koningschap verleende aan 'iemand die eruit zag als een mens'. Alle volken en naties zouden hem dienen en zijn heerschappij zou voor eeuwig zijn.

NT: middelpuntvliedend

In het Nieuwe Testament zien we dat Jezus aansluit bij de lijn van het Oude Testament. Hij richt zich eerst op Israël. Niet exclusief, het was meer een *concentratie* van zijn aandacht op één volk. Jezus' houding tot de volken was namelijk zeer positief. Dat blijkt onder andere uit zijn voorkeur voor de titel 'mensenzoon' boven de titel 'Messias', die meer joods-nationalistisch gekleurd is.

En ook in zijn prediking komt naar voren dat hij naast Israël ook altijd de volken op het oog heeft.

De dood en de opstanding van Jezus betekenden de definitieve ommekeer in de geschiedenis. Door het kruis kwam er een einde aan de oude wereld, de wereld die in zonde lag. De opstanding is het begin van de nieuwe wereld, de wereld van redding en herschepping. De wereld die beloofd is in het Oude Testament.

Deze grote heilshistorische ommekeer is beslissend voor de verkondiging van de boodschap van redding aan alle volken. Met Israël mogen nu ook de volken helemaal delen in het heil. Grond hiervoor is Johannes 3:16: 'want God had de *wereld* zo lief, dat Hij zijn enige Zoon heeft gegeven, opdat iedereen die in hem gelooft, niet verloren gaat, maar eeuwig leven heeft.'

Zendingsopdracht

De evangeliën geven alle vier deze opdracht tot zending onder de volken. De woorden van Jezus in Matteüs 28:18-20 sluiten nauw aan bij Daniël 7:13,14 'Mij, Jezus, is gegeven alle macht (die van Daniël 7) in hemel en op aarde, ga dan heen maak al de volken tot mijn discipelen.'

Na de Hemelvaart van Jezus wordt deze zending mogelijk gemaakt door de uitstorting van de Geest. Alleen de Geest mobiliseert, bekeert en overtuigt van zonde. Alleen door de Geest komt het evangelie aan de uiteinden van de aarde (Hand. 1:8).

Precies in dat wereldwijde project worden de eerste gemeenten ingeschakeld. De brieven in het NT laten dat duidelijk zien. Zie o.a. Ef. 3:1-13. Sinds de opstanding van Jezus Christus is een nieuwe mensheid geboren, waarvan Jezus de eersteling is (1Kor. 15) Ieder die in hem gelooft, deelt in het heil dat hij heeft verworven (2Kor. 5), en wordt onderdeel van die nieuwe mensheid, ongeacht, etniciteit, taal, huidkleur of geslacht (Gal. 3:28).

Conclusie

De gemeente van Jezus Christus heeft een centrale plaats in het brede zendingswerk van de drie-enige God in deze wereld. Wij worden opgeroepen om de verbondsbeloften van God te geloven en daaruit te leven. En zo zijn wij een schakel tussen Christus en de wereld. Wij leven *van* en *uit* het Woord van God, om dat Woord vervolgens ook door te geven.

Evangelisatie is daarmee meer dan een taak van de kerk, evangelisatie bepaalt het karakter van de kerk. Deel hebben aan Christus, lid zijn van hem, is per definitie deel hebben aan zijn opdracht, zijn zending. Kortom: de kerk wordt gedreven door een missionair motief en is *naar haar aard* ook altijd naar buiten gericht.

Ds. Mark van Leeuwen is predikant van de Gereformeerde Kerk te Rotterdam-Oost.

Kerk van mensen, kerk van God II

Over de betekenis van kerkvaders en traditie

In het vorige artikel ging ik na wat we ons moeten voorstellen bij de term kerkvader. Nu ga ik kijken naar de term 'traditie' en vraag ik aandacht voor de grote kerkvaders uit de 4^e eeuw na Christus.

Traditie

Maar wat is de traditie van de kerk precies? Dat is de vraag die in diezelfde vijfde eeuw Vincen-tius van Lerinum aan de orde stelt. En hij weet het antwoord: een bescherming tegen dwalingen. Ja, sommigen zijn het daar niet mee eens, zegt hij. En hij kent hun argument: 'Omdat de canon van de Schrift compleet is, en in zichzelf voldoende, ja meer dan voldoende is, bestaat er geen enkele noodzaak om daaraan het gezag van de kerkelijke interpretatie te verbinden'. Toch wel, is zijn reactie, want de Schrift wordt op zoveel manieren uitgelegd. 'Er zijn haast net zoveel exegeses als er exegeten zijn. Kijk maar naar al die dwaallichten: Novatianus legt de Bijbel zus uit en Sabellius zo. En Donatus en Arius doen het weer anders'. Er is duidelijk behoefte aan een norm voor de Schriftuitleg¹. 'We moeten', zo schrijft hij in zijn eerste Com-munitorium², 'als er nieuwe vragen rijzen, onze toevlucht nemen tot de opvattingen van de heilige vaders, en speciaal van die vaders, die ieder in eigen tijd en plaats volhard hebben in de eenheid van een gemeenschappelijk geloof en zo betrouwbare leermeesters zijn gebleken'. En voor het gemak wordt een lijst van deze 'magistri probabiles' (beproefde leer-meesters) bijgevoegd. Daarin ontbreken om begrijpelijke redenen voor het oosten Origenes (zijn universalisme³ is door de kerk afgewezen) en voor het westen Tertullianus (zijn overgang naar het Montanisme plaatst hem buiten de katholieke kerk). Maar in de lijst ontbreekt ook Augustinus. Want voor de semi-pelagiaan⁴ die Vincentius is, is Augustinus' genadeleer nieuwlichterij. En een beroep op de Vaders bedoelt nu juist de oude leer veilig te stellen⁵.

Ondersteunend gezag

Die veiligstelling is ook het oogmerk van het zogenaamde Decretum Gelasianum, dat zeker voor het laatste deel uit de 6^e eeuw stamt. Voluit heet het document 'het decreet inzake boeken die wel en die niet aanvaard mogen worden'⁶. Een soort index dus, die de onbekende auteur laat beginnen met een lijst van de

belangrijkste kerkvaders. Augustinus mag er ditmaal wel bij horen. En opvallend in dit overzicht is dat zijn ruime scopus ten aanzien van het begrip 'kerkvader' wordt overgenomen en zelfs wordt verruimd. Ook een leek komt in deze lijst voor. Prosper van Aquitanië heeft zoveel betekend voor de verdediging van Augustinus' leer, dat de vadersnaam hem niet onthouden mag worden. Het decreet biedt vervolgens een lijst met boeken die gelezen of nu juist niet gelezen mogen worden. In die afde-ling lezen we de volgende normatieve tekst: 'De kerk van Rome besluit dat ook gelezen mogen worden de werkjes en de geschriften van alle

J.A. Meijer ■

kerkvaders zijn fascinerende mensen

rechtzinnige kerkvaders die op geen enkel punt zijn afgeweken van de gemeenschap van de heilige kerk van Rome en zich niet hebben los-gemaakt van haar geloof en haar prediking, maar door Gods genade tot op de laatste dag van hun leven in haar gemeenschap hebben gedeeld'.

Ook al gelooft momenteel niemand meer dat dit document echt door paus Gelasius is opge-steld en al is het waarschijnlijk het werk van een ontwikkelde leek, toch is het een belangrijk stuk omdat het duidelijk maakt hoe in deze tijd de wind waait. De kerkvaders krijgen een gezag dat het schriftgezag ondersteunt. En dat geldt vooral als ze het onderling eens zijn. 'De een-stemmige opvatting van de kerkvaders'⁷ zal dat in Trente⁸ heten.

De grote acht

Wel wordt steeds duidelijker dat het soortelijk gewicht van de patres verschilt. Je hebt een peloton; en je hebt een kopgroep. Om dit soor-telijk gewicht te bepalen maakt men meer en meer gebruik van de volgende vier criteria: rechtzinnige leer, heilig leven, goedkeuring van de kerk en ouderdom⁹. In het westen groeit de overtuiging dat de kopgroep uiteindelijk uit vier mensen bestaat: Ambrosius, Augustinus,

Hieronymus en Hilarius. Zij zijn het gezicht van de rechtzinnigheid. Waarschijnlijk uit kerkpolitieke overwegingen moet in later tijd de grote Hilarius het veld ruimen voor de leerstellig gezien weinig betekende 6^e eeuwse paus Gregorius. Deze vier mannen zijn volgens Bonifatius VIII¹⁰ officieel 'de uitmuntende kerkleraars'¹¹. En ze volgen qua autoriteit onmiddellijk op de apostelen en de evangelisten. In het oosten, dat in deze tijd in toenemende mate van het westen los raakt, kent men een eigen kopgroep. Drie mannen zijn hier 'de grote oecumenische leraars'¹², die de leer van de apostelen verdedigen. Het zijn Basilius, Gregorius van Nazianze en Johannes, beter bekend bij zijn bijnaam Chrysostomus. Het westen zal aan dit drietal, waarschijnlijk vanuit de behoefte aan parallelle, een vierde vader toevoegen. Het is Athanasius, een man die mee door zijn verbanningen¹³ altijd sterke banden met de kerk in het westen heeft gehad. In deze acht mannen hebben we dus te maken met de belangrijkste representanten van de oude kerk. Kerkvaders zijn fascinerende mensen. Dat moet toch zeker gelden voor deze acht. Bij hen is het ook minder op zijn plaats - ik denk aan het begin van mijn college - om studenten tot een billijk oordeel te manen. Hier heb je niet meer te maken met mensen die aan het begin staan. Hun inzicht is gerijpt. Zij zullen stellig houvast bieden aan ieder die bij het lezen van de Schrift steun zoekt. Daarom stel ik voor om in te zoomen op een van deze groten uit de kerk- en uit de dogmageschiedenis. En ik kies voor een wat minder bekende vader: Basilius. En voor deze wat willekeurige keus heb ik ook een goed argument. De man genoot in eigen tijd al een stevige reputatie. Reeds bij zijn leven noemde men hem: Basilius de Grote.

Gouden eeuw?

In de patrologie staat de 4^e eeuw bekend als 'de gouden eeuw'. Het is in oost en west de eeuw van de grote kerkvaders¹⁴. En dat is geen wonder. Heeft Constantijn met het edict van Milaan in 313 geen definitief einde gemaakt aan de underdog-positie van de christenen en aan de afschu-

welijke vervolgingen die de christenheid geteisterd hadden. Was het christendom geen 'toegestane godsdienst'¹⁵ geworden. En had het concilie van Nicea in 325 er niet voor gezorgd dat de orthodoxie was veilig gesteld. En dat dwaallichten als Arius en anderen die niet konden instemmen met het 'van hetzelfde wezen als de Vader' waren verbannen?

Ja inderdaad, en toch is die gouden eeuw al spoedig een nachtmerrie geworden voor de katholieke kerk. Een tijd van verdeeldheid en reusachtige verwarring. Een tijd zelfs van vervolging voor velen die met hart en ziel de drie-eenheid en de godheid van Christus beleiden. Want wat gebeurde? Na Constantijn kwamen er andere keizers, die sympathiek stonden tegenover het zo menselijke Arianisme. Gesteund door de overheid gaat de afgewezen dwaling al gauw een centrumpositie innemen. Waarbij Arianisme een containerbegrip lijkt. Je hebt Arianen van allerlei snit. Je kunt kiezen tussen vormen die wat dichterbij Nicea liggen en Arianen van het zuiverste water. Een heel verwarrende situatie. En was het nu maar zo dat de tegenstanders van Arius een eenheid vormden; dat zij zich schouder aan schouder tegenover de dwaling opstelden. Maar niets is minder waar. Ook in het andere kamp zijn de meningen zeer verdeeld; en interpreteert men Nicea naar eigen smaak. De aanhangers van Sabellius maken het de katholieke christenen haast even moeilijk als Arius cum suis. Nee, zij hebben geen moeite met uitspraken over de godheid van Christus. Natuurlijk is Hij God; Hij is immers een verschijningsvorm van God. Zo wordt de 4^e eeuw een benauwde tijd voor de katholieke kerk die Nicea ten volle aanvaardt en daarom door de Arianen en door de keizer met geweld in een hoek gedrukt wordt.

Het is in deze totaal ontredde en gefragmentariseerde kerkelijke wereld, dat drie jonge mannen in beeld komen, van wie de handboeken melden dat hun theologische betekenis nauwelijks te overschatten valt. Omdat ze werkzaam zijn in de in het oosten van Klein-Azië gelegen Romeinse provincie Cappadocië, staan ze bekend als de grote Cappadociërs. Het zijn de al eerder genoemde Basilius, zijn broer Gregorius van Nyssa en zijn vriend

Gregorius van Nazianze. Basilius is ook onder dit drietal duidelijk de Grote en daarom letten we speciaal op hem.

Prof. drs. Joop Meijer is emeritushoogleraar oudchristelijk Grieks en Latijn van de Theologische Universiteit te Kampen.

noten:

1. *Commonitorium* 1,2,5. *Commonitorium* is een Latijns woord dat 'instructie' betekent.
2. *Commonitorium* 1,29, 77
3. 'Algemene verzoening'. Origenes leerde een 'apokatástasis toon pántoon' (herstel van alle dingen). Volgens hem zouden zelfs de duivels uiteindelijk gereinigd worden.
4. De semi-pelagianen ontkenden niet de erfzonde zoals Pelagius, maar waren vuurbenuwd voor de opvatting van Augustinus dat de mens onbekwaam was ook maar iets goeds te doen. De wil van de mens is verzwakt maar het vermogen om het goede te doen is de mens eigen.
5. Vergelijk zijn beroemde uitspraak: 'In de katholieke kerk moeten we alles op alles zetten om dat geloof vast te houden wat overal, altijd en door allen is geloofd' (*Commonitorium* 1,2,6)
6. 'Decretum de libris recipiendis et non recipiendis'.
7. De 'unanimis consensus patrum'
8. Het concilie van Trente, dat zijn anathema's (vervloeking) uitsprak over de leer van de reformatoren, werd - met enkele onderbrekingen - gehouden van 1545 tot 1563.
9. 'doctrina orthodoxa, sanctitas vitae, approbatio ecclesiae, antiquitas'.
10. Een van de belangrijkste middeleeuwse pausen die rond 1300 leefde.
11. de 'egregii doctores ecclesiae'
12. 'hoi oikoumenikoi megáloi didáskaloi'
13. Deze Alexandrijnse kerkvader werd in de hitte van de kerkelijke strijd 5 maal verbannen en leefde 17 jaar in ballingschap. Een deel van die tijd bracht hij door in Trier en in Rome.
14. Zie mijn artikel 'Kerkvaders' in de *Christelijke encyclopedie*, 3^e editie, Kampen 2005.
15. 'religio licita'

Een boek dat moed geeft¹

van binnen
naar buiten

Vraag: Krijgen dan alle mensen door Christus het heil terug, zoals zij in Adam veroordeeld zijn?

Antwoord: Nee, maar alleen zij die door waar geloof bij Hem worden ingelijfd en al zijn weldaden aannemen.

Met dit antwoord (20) geeft de Heidelberger Catechismus de identiteit van het christelijk geloof aan tegenover alle andere verlossingswegen. Tegelijk zet ze de kerk ook op het spoor van de zending en evangelisatie. Dirk Griffioen heeft deze belijdenis van een drietal krachtige uitroeptekens voorzien in zijn dissertatie *Christelijke zending en wereldgodsdiensten*. Hij geeft daardoor aan de kerken, in het bijzonder aan zendings- en evangelisatiewerkers nieuwe moed. We prijzen ons gelukkig met deze bijdrage en feliciteren Dirk van harte met de afronding van deze stevige studie.

C.J. Haak ■

Achter die titel gaat een wereld schuil van heftige discussies en uiteenlopende wegen. De centrale vraag is telkens óf en hoe ook in de niet-christelijke religies enig spoor van God te vinden is en/of enig heil. Moet de zending oproepen tot radicale bekering van de afgoden of is er ruimte voor een 'doorstart' of een 'vervulling' van de diepste intenties van de religies? Daarmee staat of valt niet alleen de zending zelf, maar ook de identiteit van de *christelijke* kerk. De vraag die Griffioen onderzoekt is of de *exclusieve* manier van spreken over Christus nog wel haalbaar is in deze (post)moderne tijd.

Het is daarom een speurtocht naar de theologische visie op de (niet-christelijke) godsdiensten bij voortrekkers in de missiologie: de lutherse Gustav Warneck (1834-1910), de hervormde Hendrik Kraemer (1888-1965) en de anglicaanse Lesslie Newbigin (1909-1998). Kort gezegd, de ontwikkeling en de handhaving van een godsdiensttheologie die de naam van Christus te midden van de godsdiensten hoog houdt als de enige naam tot behoud. Als we rekenen vanaf de uitgave van Warnecks *Evangelische Missionslehre* uit 1892 beslaat de studie al met al dus ruim een eeuw ontwikkelingen van godsdiensttheologische opvattingen uit protestantse hoek.

Een pleidooi voor de unieke betekenis van Christus

Het is in het boek zelf wel even zoeken wat nu precies het probleem en dus het doel van Griffioens studie is. In de inleiding wordt wel aangeduid waar het onderzoek over gaat, maar minder wat nu het probleem is. Wie echter de laatste pagina's erbij neemt, merkt dat de vraag was of de godsdiensten ook beoordeeld mogen en kunnen worden met de criteria die ontleend zijn aan 'goddelijke openbaring'. Hoewel de terminologie niet helemaal dekkend is, wordt hiermee de exclusivistische visie verdedigd. Het betekent dat 'met moed en nederigheid' de centraliteit van Christus wordt volgehouden tegenover de claims en pretenties van andere religies. De vraag naar aanwezigheid van het 'heil buiten de kerk' blijft dan open (501-2). De studie is daarom een hartelijk pleidooi om in de lijn van m.n. Kraemer en Newbigin als christenen te werken aan de ontwikkeling van een zinvolle godsdiensttheologie die gebaseerd is op de 'objectieve, Bijbelse openbaring', en de belijdenis van de 'finaliteit van Christus en zijn unieke heilsweg' (504). Met die uitkomst kan een schriftgetrouwe missiologie weer met goede moed verder. Gezien de vragen die ook na een eeuw nog niet bevredigd zijn opgelost en de huidige verschuiving van de religieuze panelen in een globaliserende wereld blijft er stof genoeg voor bezinning over de relatie van de godsdiensten en de zending. Met zijn 'naar een contemporaine godsdiensttheologie' heeft

Griffioen het adagium gesteld voor gereformeerde missiologie in de 21^e eeuw.

Een historische studie

Het leeuwendeel van de studie is gewijd aan de visies van de drie genoemde figuren. Griffioen gaat zeer grondig te werk. Van elk van die drie worden telkens vaste onderdelen besproken: levensgang, missiologie, godsdiensttheologie, gesprek met tegenstanders en de doorwerking van hun visies. Daarmee wordt de lezer geplaatst in de diverse fasen van vooral de 20^e eeuw waar heftig gedebatteerd werd over de religies. Vooral ook via het debat met de diverse tegenstanders wordt het belang van de strijd om de uniciteit van Christus duidelijk.

- Zo moest *Warneck* het opnemen tegen de bijna oppermachtige ideeën vanuit de wereld van de godsdienstwetenschap, m.n. van Troeltsch. Aan de ene kant was Warneck blij met de vele gegevens die de godsdienstwetenschap in kaart bracht. Aan de andere kant wilde hij niet dat het christelijk geloof slechts één van de vele religies zou worden. In de tijd dat het christendom nog gezien werd als de hoogst bereikbare top van beschaving kan het op afstand lijken dat het 'absolutisme' van Warneck en Troeltsch gelijk is. Wie dichtbij komt, ziet dat Warneck zich probeert te ontworstelen aan de greep van religie als louter menselijk fenomeen.

Hij hamert op de betekenis van de openbaring om religie te kunnen begrijpen. Hij ontwikkelt de gedachte van een 'oer-religie' die verbasterd is in de vele niet-christelijke religies. Met een door de zonde 'vertoebeld mechanisme' verwerkt de mens Gods openbaring tot de dienst aan de afgoden. De roeping tot zending is dan ook mee ingegeven door het gegeven van Gods openbaring in Christus tot heil voor alle volken. Warneck heeft aangevoeld dat het spoor van m.n. de godsdiensthistorische school uiteindelijk óók het christendom zou relativeren en heeft dat afgewezen. Tegelijk is Warneck ook een kind van zijn tijd, gevangen in de evolutionistische gedachte dat godsdiensten van laag naar hoog ingedeeld kunnen worden.

- In *Kraemer* wordt iemand getekend die dwars tegen de tijdgeest in, met behulp van een barthiaanse openbaringsleer, de uniciteit van Christus leerde. Griffioen neemt je mee naar de wereldzendingsconferentie van Tambaran 1938. Daar ontstond een fel debat over de sporen van Gods openbaring in de niet-christelijke religies. Kraemer werd heftig aangevallen door christenen uit India vanwege zijn opvatting dat de religies geen openbaring van God tot heil bevatten, de discontinuïteitsgedachte. De openbaring van God kwam alleen in Christus en regelrecht van Boven naar de mens toe. Alle religies zijn vormen van ongeloof, ook het (verburgerlijke) christendom. Voor

Kraemer was de persoon van Christus het objectieve criterium, het 'oergegeven' van het christendom.

Kraemer wijzigt later wel zodanig zijn gedachten dat er meer ruimte komt voor elementen van waarheid in de religies. Maar juist het gegeven dat Kraemer de religies als een eenheid beschouwt waaruit men geen losse onderdelen kan nemen, maakt dat hij uiterst afwijzend tegen de religies blijft aankijken. Hij ontwikkelt een 'bijbels realisme'² waarmee hij de godsdiensten beoordeelt. Dat is meer dan de Bijbel en omvat ook de dynamiek van Gods doorgaande openbaring en dialectiek van Gods tegelijk ja en nee tegen zijn schepping en mensheid. De mensheid is door de zonde corrupt (vandaar Gods nee), maar daarbovenuit schittert Gods wil tot behoud van de mensheid (toch Gods ja). Kraemer handhaaft hiermee het primaat van de theologische benadering van de religies tegenover de relativistische visie van het beroemde 'lekenrapport' van Hocking. Hij pleit voor de 'dialogo' met de religies om eerlijk en authentiek de openbaring van God in Christus in de context van andere religies voor te stellen. Door een nederige houding in de dialoog moet het slechte imago van het christendom worden overwonnen.

- In *Newbigin* ontmoeten we iemand die in de (post)moderne tijd zich met hand en tand verzet tegen het relativisme van de pluralisten. Hij erkent wel de werking van een algemene openbaring, maar dat is nog geen heilbrengende openbaring zoals die van Christus, het 'historische Christusgebeuren', dat wel is. Dat 'geheim' moet publiek worden gemaakt tot heil van alle mensen. Er is dus een 'kerugmatisch universalisme', waarmee de zending de taak krijgt het evangelie aan alle volken te vertellen. Bovendien, elke openbaring van God zal door geloof en bekering moeten worden aanvaard. De kerk is dan de plaats waar het effect van de openbaring zichtbaar wordt, de redding in Christus. Daarom claimt de kerk terecht de centraliteit van Christus. De kerk dankt dit voorrecht aan haar verkiezing door God om Gods daden te verkondigen. Het heil ligt daarmee open voor iedereen.

In zijn gesprek met de pluralisten, m.n. John Hick stelt Newbigin dat het pluralisme met al zijn verzet tegen absoluutheden zelf zich schuldig maakt aan dit vergrijp. Hij acht hun denken onbijbels, onpersoonlijk, met een beperkt godsbeeld en een eenzijdige cultuurgebonden visie op Jezus. Het is op zich juist dat alle godsdiensten op zoek zijn naar heil, maar dat heil is telkens in de verschillende religies weer verschillend. Voor Newbigin is Christus het door God gegeven centrum voor de eenwording van de mensheid. Door het kruis van Christus worden alle trots en zelfgerichte ambities geoordeeld en vergeven.

Criteria of criterium?

Het draait in de hele discussie telkens weer om de criteria waarmee alle godsdiensten kunnen worden beoordeeld. Het is aanvankelijk onduidelijk hoe Griffioen zelf in deze discussie staat, omdat hij wil werken met het model van Alan Race. Hij noemt dat een 'verstaansmodel' in de godsdienstgeschiedenis, maar het zou beter een 'indelingsmodel' genoemd kunnen worden. Het gaat dan om de indeling van visies:

1. het exclusieve model, waarbij de mens alleen door expliciet geloof in Christus gered kan worden,
2. het inclusieve model, waarbij de mens weliswaar via de wegen van zijn niet-christelijk geloof toch via Christus behouden wordt, en
3. het pluralistisch model, waarbij alle godsdiensten gelijkwaardige wegen tot heil zijn, leidend tot dezelfde God. Met deze indeling zijn de standpunten grofweg (er moet telkens weer genuanceerd worden) gegeven, maar het is zelf geen criterium voor beoordeling van religies.

Gaandeweg de bespreking wordt steeds duidelijker dat Griffioen zich schaart achter de visies van Warneck, Kraemer en Newbigin. Daarin speelt de aanvaarding van Gods openbaring steeds een grote rol. In het debat over de algemene openbaring spelen dan Hand. 14 en 17, en Rom. 1 en 2 een grote rol. Daar gaat het vooral over de mogelijkheid van een algemene openbaring naast de bijzondere openbaring. De algemene openbaring is dan een belangrijke factor, of niet, in het positief waarderen van de niet-christelijke religies. In de studie wordt dan ook telkens weer gevraagd naar de aard, de aanwezigheid, de werking en het resultaat van de algemene openbaring in de niet-christelijke religies. Tot op het eind van het boek blijft die spanning voelbaar. Wat is precies de relatie van de religies tot de openbaring, hoe krijgt men zekerheid van de inhoud van die openbaring, hoe kan men zonder Christus toch bij God uitkomen? Hoe verhouden zich continuïteit en discontinuïteit bij de genoemde personen? Het antwoord is voorlopig nog verborgen in de toekomst.

Deze uitdagende vragen blijven daarom ook cirkelen rondom de vraag naar openbaring. Griffioen steunt de genoemde personen in hun exclusivistisch standpunt en we vallen hem maar wat graag daarin bij. Hij waardeert de grote nadruk op de persoon van Christus als het centrale gebeuren in de heilsgeschiedenis, vooral zo geformuleerd bij Kraemer en Newbigin. Het is inderdaad in het huidige missiologenland een verademing te horen dat Christus uniek, centraal en totaal is en maatstaf voor de religies.

Toch valt het op dat Griffioen nauwelijks aandacht geeft aan de notie dat Kraemer bij Barth in de leer is gegaan en dat Newbigin dat spoor ook heeft voortgezet. Het openbaringsbegrip van Barth is dan door Kraemer wel uitgebreid, of gecorrigeerd, met een zekere ruimte voor de algemene openbaring, het blijft wel staan dat het daarmee niet minder dynamisch en existentieel is geworden dan Barth het voorstelde. Komt de nadruk op de persoon van Christus niet in mindering op de plaats van de Bijbel zelf als gegeven (bijzondere en gezaghebbende) openbaring?³

Krijgt daardoor ook de algemene openbaring niet te veel ruimte, juist ook als doorgaande openbaring? Valt er nog wel een grens te trekken tussen algemene en bijzondere openbaring? Wat betekent dat voor de *inhoud* van de dialoog? Zijn er eilandjes binnen de religies die de 'waarheid' van Christus hebben opgevangen en hoe doorslaggevend is dat voor het 'publiek maken' van het geheim in Christus? Blijven we inderdaad stellen dat de verlossing alleen in Christus te verkrijgen valt door geloof en bekering? Is de discussie in feite al niet scheefgetrokken met het ontkennen van het goddelijk gezag van de Bijbel als criterium, zodat naar andere criteria buiten en boven de Bijbel gezocht moest worden?

Griffioen stelt dat de ontwikkeling van het exclusivistische model nog niet is afgerond. Zijn bijdrage kan daarom gezien worden als een uiterst stevige, doorwrochte en overtuigend goed gedocumenteerde voorbereiding op die taak. Daarbij zullen bovengenoemde vragen niet ontbreken. We hopen dat Dr. Dirk Griffioen ons nog meer zou willen dienen door de discussie van de promotie voort te zetten. Niet alleen ten gunste van de zending, maar ten behoeve van allen die zonder Christus en zonder God in de wereld staan.

Drs. Kees Haak is universitair docent missiologie aan de Theologische Universiteit te Kampen.

noten:

1. Bespreking van Dirk Griffioen, *Christelijke zending en wereldgodsdiensten: De godsdiensttheologie van Gustav Warneck, Hendrik Kraemer en J.E. Lesslie Newbigin in context*. Zoetermeer: Boekencentrum, 2007, Dissertatie, verdedigd op 12 okt. j.l. te Utrecht, 18 + 596 pgg. ISBN 978 90 239 2217 9, Eu. 42,50.
2. Zie ook de doctoraalscriptie van A. van der Lugt: *Bijbels realisme: Kraemers concept van 'bijbel realisme' onderzocht op bruikbaarheid voor een gereformeerde theologie van de godsdiensten*. TU Kampen, 2004 (niet gepubliceerd)
3. Zie voor de kritiek op het christusmonisme B. Kamp-huis, *Boven en beneden: het uitgangspunt van de christologie en de problematiek van de openbaring nagegaan aan hand van de ontwikkelingen bij Karl Barth, Dietrich Bonhoeffer en Wolfhart Pannenberg*. Kampen: Kok, 1999.

Onttakelde abdijen in Frankrijk

Ligt er een oude abdij bij u in de buurt? Meestal niet, want in de periode na de Reformatie zijn de kloosters in Nederland opgeheven. De gebouwen kregen een andere functie of werden gesloopt. De bruikbare kloosterkerken zijn verbouwd tot protestantse bedehuizen en staan er vaak nog.

In Frankrijk echter zijn oude abdijen ware symbolen voor het verlies van het christelijk geloof.

M.J. de Jong ■

De derde kerk van Cluny

Ongeveer dertig kilometer ten noordwesten van het aan de Saône gelegen Bourgondische wijnstadje Mâcon, lag ooit de grootste abdijkerk van de christelijke wereld: de Petrus- en Paulusbasiliek van het klooster van Cluny. Wie nu door het dal van de Grosne in de richting van het stadje rijdt, ziet één grote romaanse toren in het landschap staan. Je weet het, maar het is toch schrikken: is er niet meer?

Gezicht op de restanten van Cluny III. We kijken vanaf de plek van de voorhal naar het oosten. Op het midden van de foto, achter de doorgang tussen de huizen, zijn de voeten van de zuilen van het schip zichtbaar. Achteraan het enige overgebleven stuk van de kerk.

In een goed kunstgeschiedenisboek komt Cluny aan de orde bij de beschrijving van de romaanse bouwkunst. Er wordt gewezen op de enorme grootte van het gebouw: voorhal, schip en koor zijn samen 187 meter lang, het voorste dwarsschip 77 meter. Het schip heeft een hoogte van 30 meter met een stenen gewelf, de zuilen en kapitelen zijn rijk voorzien van beeldhouwwerk. Het gewelf achterin het koor is beschilderd met een triomferende Christus tegen een gouden achtergrond. Het gebouw heeft zes torens waarvan de grootste, boven de kruising van schip en voorste transept, een hoogte heeft van zo'n 70 meter. Vanaf de brug over de Grosne moet het een indrukwekkend gezicht zijn geweest: de ronde

straalkapellen van het koor, er bovenuit stekend de halfronde absis met het weer hoger gelegen dak van het koor en het kleine transept, bekroond door een toren. Daar achter het grote transept met de enorme vieringstoren, geflankeerd door twee torens op het transept. En wie de heuvels in klom, zag ook nog de twee weststorens helemaal vooraan bij de ingang van het schip. Alsof de gekruisigde Christus zelf daar in het landschap lag.

In 910 werd de abdij gesticht en onder direct gezag van de paus gesteld. Zo kreeg deze kloostergemeenschap enorme invloed in de katholieke kerk. De monniken bevorderden de vrede tussen landeigenaren en ridders enerzijds, en de vaak uitgebuite boerenbevolking anderzijds. Ook baden ze voor het zieleheil van edelen en vorsten, die daarvoor in ruil land schonken aan de abdij. Abt Odo voerde rond 1030 de dag van gebed voor alle zielen in (Allerzielen, 2 november).

De toenemende rijkdom werd ingezet voor bouwactiviteiten. Al in 981 stond er een nieuwe abdijkerk. Ruim honderd jaar later startte de bouw van Cluny III, het grootste van alle christelijke bouwwerken uit de middeleeuwen. In 1130 was het gebouw klaar.

Ruim vier eeuwen stond de abdijkerk daar, als centrum voor de verspreiding van het geloof in Christus als verlosser van de mensheid. Maar ook van een steeds verdergaande verering van heiligen en relikwieën als bemiddelaars tussen aarde en hemel. Geen wonder dat de Hugenoten twee keer (in 1563 en 1575) dit bolwerk van afgoderij en bijgeloof (HC, zondag 34) plunderden in hun strijd tegen de onderdrukking van de protestanten. In de 17^e en 18^e eeuw bleef het een van de belangrijkste abdijen, nauw verbonden met het Franse hof. De beroemde kardinalen Richelieu en Mazarin (beiden minister) waren abt van Cluny maar resideerden in Parijs.

Opheffing van de kloosters

Toen in 1789 de Franse Revolutie uitbrak, richtte het verzet zich ook tegen de macht van de katholieke kerk, die zo nauw verbonden was met de staat. Op 13 februari 1790 werden alle kloosters en religieuze orden opgeheven. Twee maanden later, op 14 april, volgde de wet op de onteigening en verwereldlijking van alle kerkelijke bezittingen. Al een jaar later vertrokken de laatste monniken uit Cluny, en vond er een ware beeldenstorm plaats. Alle kerkmeubilair werd door revolutionairen verwoest, de graf-tombes en de praalgraven kapotgeslagen. De gebouwen, die via onteigening eigendom van de staat waren geworden, werden op 21 april 1798 in het openbaar verkocht. Het klooster zelf werd stads- en marktplein, stenen en balken van de gigantische kerk werden als bouw-materiaal verkocht.

Zo is de basiliek tot op het fundament afgebroken. Door het voormalige schip loopt nu een straat. Enkele 18^e-eeuwse kloostergebouwen overleefden de ramp en bleven in gebruik als stoeterij of school. Sinds 1928 wordt er gegraven in het stadje. Zoveel mogelijk tussen de huizen en straten door heeft men de resten van de *grootste kerk van de Christenheid* stukje bij beetje teruggevonden. Er is niet veel meer te zien van de glorie van de christelijke middeleeuwen, al neemt Cluny een belangrijke plaats in binnen het Franse kunstpatrimonium. Voor de christen die hier als toerist en cultuurliefhebber langskomt, zijn de resten toch vooral een symbool van het verzet tegen alles wat christelijk is. Het is nog altijd onvoorstelbaar dat twee eeuwen geleden de burgers en bestuurders van Cluny uit haat tegen de (macht van) de kerk en daarmee ook als teken van ongeloof dit gebouw met de grond gelijk maakten. Toch is de christelijke hoop niet totaal verdwenen: er staat nog een stukje van het transept met één toren!

Romantische ruïne

Bijna niemand heeft zich aan het eind van de 18e en het begin van de 19e eeuw druk gemaakt om het verlies van zoveel christelijke cultuur. Er was één uitzondering: de romantische beweging. Her en der waren er schrijvers en dichters die in hun teksten teruggrepen op het christelijke verleden van Europa, met name de Middeleeuwen. Niet zozeer om daarmee opnieuw christelijke waarden en normen te propageren of uit zendingsdrang, maar meer uit nostalgie en romantische vlucht uit de harde werkelijkheid. Zo verscheen er vanaf 1818 een serie boeken onder de titel *Schilderachtige en romantische reizen door het oude Frankrijk*. In een van deze deeltjes (uit 1820) staat een bespreking van de abdij van Jumièges. Ook dit klooster lag in een rivierdal: een grote bocht van de Seine, tussen de stad Rouen en de monding bij Le Havre. Al in 654 werd de abdij

gesticht. Na de verwoestingen door de Vikingen kon in de 10e eeuw het eerste groot-scheepse bouwprogramma worden gestart met maar liefst vier kerken op het terrein. Net zoals bij Cluny nam door schenkingen het grondbezit en daarmee de rijkdom van het klooster toe. Dus besloot de abt rond 1040 tot een complete vernieuwing van de aan Onze Lieve Vrouwe gewijde basiliek. Zo kwam er een kerkgebouw in romaanse stijl tot stand waarvan de bouwkundige invloed tot over geheel noordwest

Overzicht van de ruïnes van de abdij van Jumièges.

Frankrijk reikte. In de 2e helft van de dertiende eeuw werd het koor van de Notre Dame van Jumièges omgebouwd in gotische stijl met een krans van zeven kapellen. Oorlogshandelingen en plunderingen in de 16e eeuw (de Hugenoten) deden het complex geen goed. Toch bleef de abdij in tact tot 1790, het jaar van de opheffing van de kloosters.

Al op 3 mei 1790 eigende het gemeentebestuur zich de complete inventaris toe. Vijf jaar later werd de abdij verkocht aan een makelaar die onmiddellijk met de afbraak startte. In 1802 ging een houthandelaar zelfs zover dat hij met explosieven het dwarsschip en het koor opblies. De brokstukken vonden als bouw materiaal gretig aftrek in de omgeving. Beeldhouwwerk werd naar Engeland verkocht.

In 1824 stopte de verdere onttakeling. Romantici die het genoemde boekje uit 1820 gelezen hadden kwamen onder de indruk van het historische erfgoed. Vanwege de ruïne, dat wel. Die rees als een geheimzinnige schim op uit de mist in de Seine-vallei en sprak voor velen tot de verbeelding. Het werd een centrum van pelgrimage voor liefhebbers van middeleeuwse bouwkunst. De beroemde Engelse landschapsschilder William Turner bezocht het gebied en maakte verscheidene aquarellen waarin de ruïne een hoofdrol speelt.

Nog altijd is Jumièges een bezienswaardigheid. De witte torens en de grillige muurresten met lege ramen vormen een schilderachtig middeleeuws decor tegen de beboste heuvels. Zeker als je het stadje nadert vanaf de pont over de Seine. Opnieuw sta je verbaasd van zoveel vernielzucht, maar die heeft ook haar keerzijde.

Doordat de abdij als ruïne bewaard bleef, levert ze nu allerlei interessante kunsthistorische informatie over de verschillende bouwstadia.

Pelgrimage naar St. Martinus

De middeleeuwse pelgrims hadden wel iets anders aan hun hoofd dan bouwkunst. Voor hen was de tocht naar het gebeente van hun beschermheilige van levensbelang. Daar konden ze door hun bemiddeling contact krijgen met de hemel.

De restanten van de abdij van Cormery.

In Jumièges was dat de heilige Philibert, de stichter van de abdij. In Cluny bezochten de pelgrims onder andere resten van Petrus en Paulus en ver eerden ze de moedermelk van Maria.

Velen waren op reis naar

het graf van Jacobus in Santiago de Compostela in het noordwesten van Spanje.

De belangrijkste bedevaartplaats voor de nazaten van de Galliërs in West-Europa was echter sinds de vijfde eeuw het graf van Sint Martinus in Tours aan de Loire, zo'n tweehonderd kilometer ten zuiden van Parijs. Ook voor Nederland is deze heilige van belang. De oudste bisschopskerk in ons land, die van Utrecht, was gewijd aan Sint Maarten. West-Nederland heeft een groot deel van zijn ontginning te danken aan geestelijken die aan deze kerk verbonden waren. Wellicht dat daarom *Maarten* bij ons nog altijd zo'n veel voorkomende voornaam is.

Vandaag op weg naar het graf van Sint Maarten in Tours is een teleurstelling. Boven zijn graf-tombe staat een laat 19^e-eeuws gebouw in neostijl. Naast en achter deze kerk lopen straten, die bij nadere beschouwing op de plaats van het schip en het transept van de oorspronkelijke bedevaartskerk liggen. In de directe omgeving staan nog twee oude torens. Meer is er niet over van wat het centrum van verering was van de man die ooit zijn jas deelde met een bedelaar, symbool van de christelijke naastenliefde.

Martinus stierf in 397. Al in het laatste kwart van de vijfde eeuw stond er een basiliek boven zijn graf die 48 meter lang was en 120 zuilen telde. De Vikingen plunderden ook hier rijkelijk, zodat er rond het jaar 1000 een nieuw gebouw werd neergezet. Dat werd opgezet volgens een nieuw concept, met een koor en absis die voorzien waren van een krans van kapellen, waar meerdere heiligen konden worden vereerd en een groeiend aantal priesters dagelijks de mis kon lezen. Samen met Cluny behoorde de kerk van Tours tot de grootste en voornaam-

ste van Frankrijk. Gezien de status van belangrijke pelgrimskerk – vanaf de 10^e eeuw vertrokken ook van hier de bedevaartgangers naar Santiago – waren de uitbreidingen aan de orde van de dag. Zo kreeg het gebouw in de 13^e eeuw zelfs een grootse dubbele kooromgang in gotische stijl.

De Hugenoten plunderden in de 16^e eeuw deze basiliek en vernietigden in hun strijd tegen bijgeloof en heiligenverering het lichaam van Martinus. Alleen enkele resten van hem zijn overgebleven. Ook van zijn bedevaartskerk bleef weinig over, tweehonderdvijftig jaar later. Het gebouw werd in 1793 tijdens de Revolutie in gebruik genomen als paardenstal. Al in 1802 stond het door verwaarlozing en vandalisme op instorten. De politiechef van de stad, die niets van katholieke geestelijken moest hebben, besloot kerk en klooster (op twee markant torens na) preventief te slopen. Er werden enkele wegen over de fundamenteën aangelegd waarmee de herinnering aan het christelijke verleden van dit gedeelte van de stad Tours grondig is uitgewist.

Kapittelzaal als woonhuis

Monniken van de abdij van Sint Martinus zochten al in de achtste eeuw rust en stilte voor gebed buiten de drukke pelgrimstad Tours. Zo'n twintig kilometer ten zuiden daarvan stichtten ze bij het plaatsje Cormery een buitenabdij. Vanaf 1054 verrees hier een groot romaans bedehuis. Later bouwde men schip en klooster in gotische stijl verder uit. Maar ook hier sloeg de haat tegen de kerk toe. Vanaf 1791 werden de abdijgebouwen in delen aan particulieren verkocht. Grote stukken van het complex dienden als steengroeve.

Nu dendert in Cormery het vrachtverkeer door de hoofdstraat. Niemand realiseert zich dat twee straten verder de halfvergeane resten van een abdij liggen. Toeristen zie je er niet, of ze moeten al een tochtje door het dal van de Indre maken en er toevallig met de fiets langskomen. De romaanse kerktoren mist een verdieping en is hol en leeg. Ramen van appartementen blijken omlijst door bogen van wat ooit het schip van de kerk was. In een verwaarloosde tuin achter een bouwhek duiken gestutte gotische arcades op van de omgang rond de binnenplaats van het klooster. Even verder, aan de overkant van het straatje, staat een keurig woonhuis met een aantal gotische bogen in de zijgevel: de voormalige kapittelzaal. Op deze plek wanen we ons twee eeuwen terug in de tijd. Het verzet tegen kerk en christendom is er ooit tot staan gekomen. Maar monumentenzorg moet hier nog aan de slag. Dan kan de herinnering aan het geloof van vroeger in dit stadje in elk geval blijven.

Jan de Jong geeft les in kunstvakken aan de GSRandstad in Rotterdam en doceert kunst- en cultuurwetenschap aan de EH te Amersfoort.

Ger. Kerkboek 128: Als het lam wordt gegeten

lied van de week

De tekst van het paasoratorium *Het Lam dat ons doet leven* schreef Ria Borkent op uitnodiging van de redactie van het christelijk cultureel tijdschrift Icarus. Daarmee wilde het tijdschrift zijn eerste lustrum vieren.

De muziek van het oratorium werd gecomponeerd door de Rotterdamse kerkmusicus Dirk Zwart. Sinds 1998 wordt het oratorium jaarlijks rond Pasen op diverse plaatsen in Nederland uitgevoerd.

Het oratorium kent vier delen: 'Jezus met zijn leerlingen', 'De evangenneming en het proces', 'De kruisiging' en 'Begravenis en opstanding'. In tegenstelling tot de passionen is dus ook Christus' opstanding onderdeel van het werk. Dat dit bij de passionen ontbreekt heeft te maken met hun oorspronkelijke liturgische functie: ze functioneerden tijdens kerkdiensten in de Goede Week. De opstanding van Christus werd uitbundig bezongen in muziek die speciaal voor Pasen gecomponeerd was.

Het paasoratorium is - zoals de naam oratorium eigenlijk ook al impliceert - geen werk dat gemaakt

is om integraal in de liturgie te kunnen fungeren. Dit betekent natuurlijk niet dat delen uit dit oratorium niet goed zouden kunnen functioneren in de kerkdienst.

Dit komt ook wel tot uiting in het gegeven dat de Generale Synode van Zuidhorn (2002) op advies van het deputaatschap Kerkmuziek drie (refrein)liederen uit het paasoratorium vrijgaf voor liturgisch gebruik:

- Uw opgang naar Jeruzalem (NG 51 - GK 88)
- In alle vroegte (NG 54 - GK 97)
- Als het lam wordt gegeten (NG 67 - GK 128)

Het laatstgenoemde lied staat voor volgende week zondag op het rooster. Het lied is geschreven naar aanleiding van het bijbelgedeelte waarin verhaald wordt van het laatste peschachmaal dat Christus vlak voor zijn lijden en sterven vierde met zijn discipelen. Tijdens deze maaltijd

werd het avondmaal ingesteld. Helemaal met kennis van deze achtergrond spreekt het lied geheel voor zich, inclusief de verwijzing naar Judas' verraad in couplet 4.

De Zuidhornse synode heeft ervoor gekozen in het kerkboek ook cantonijlieders op te nemen, waarbij het aandeel van de gemeente beperkt blijft tot het zingen van refreinen. Van de cantonijlieders van Zwart staat in het kerkboek alleen de muziek van de refreinen afgedrukt.

Kerken die dit lied willen zingen, bijvoorbeeld bij het avondmaal, moeten beschikken over een goede cantorij en dito instrumentalisten.

De partituur ten behoeve van de cantorij en instrumentalisten is te bestellen bij muziekuitgeverij Nootzaak (nootzaak@jak.nl).

Dr. Jan Smelik is hymnoloog-musicoloog en woont te Steenwijk.

Trouw aan Christus' kerk

Wie over 'de gereformeerden' van de Gelderse stad Doesburg wil worden geïnformeerd kan sinds kort uitstekend terecht in het prachtig uitgegeven boekwerk van mevr. Thea Elshof-Beuvers.

boekbespreking

Het bijzondere hiervan is dat het niet een geschrift is vanuit een gereformeerde achtergrond, maar geschreven door iemand van rooms-katholieke huize! Dat maakt het lezen ervan tot een buitengewoon boeiend gebeuren. De vraag: Gaat dat wel goed?, blijkt binnen enkele minuten totaal overbodig. Het is echt geen ver-van-je-bed-begeuren. De schrijfster heeft hier een staaltje weggegeven van haar kerkhistorische discipline die alle lof verdient. Op een accurate en zo objectief mogelijke manier heeft ze de geschiedenis van de Christelijke Gereformeerde Kerk, de Gereformeerde Kerk (nu PKN) en de Gereformeerde Kerk vrijgemaakt beschreven. Haar onderzoek was

grondig, vanuit de bronnen, die terug gingen tot de 19de eeuw. Het geheel heeft ze verdedigd als proefschrift aan de Radboud Universiteit te Nijmegen. Een van haar promotoren was dr. Herman Selderhuis (TU CGK, Apeldoorn).

Een van de conclusies van mevr. Elshof is dat de drie door haar onderzochte lokale kerken zich in hun beleid vrijwel altijd hebben georiënteerd op landelijke tendensen.

Dus geen schokkende incidenten of geruchtmakende kwesties vanuit Doesburg - afgezien dan van de Vrijmaking in 1945 en de scheuring na de Open Brief van 1966. Intussen is er een kleine oecumene van start gegaan tussen CGK en GKv. Welke samenbindende functie

plaats deze kerken in Doesburg e.o. innamen wordt ook aangegeven, zij het beknopt. In ieder geval vormen deze gemeenten het levende bewijs dat het Woord van God krachtig heeft gewerkt en nog werkt in deze Gelderse stad.

N.a.v.: Thea Elshof-Beuvers, *Trouw aan Christus' kerk*. De geschiedenis van de christelijk-gereformeerden, de gereformeerden en de vrijgemaakt-gereformeerden van Doesburg en omstreken. Uitg. Buijten en Schipperheijn, Amsterdam 2007. Omvang 717 pagina's. ISBN 978-90-5881-276-6. Prijs € 59,50.

Drs. H. Veldman is kerkhistoricus en woont te Zuidhorn.

KERKGEBOUWEN

vertrouwd verzekerd

speciale verzekeringen voor kerken, zorginstellingen en monumenten

Elk jaar krijgen we premie terug.
En flink wat!

Postbus 500 5240 AM Rosmalen www.donatus.nl tel. 073 - 5221700

Heeft u problemen bij het opvoeden van uw kind of is de relatie tussen u en uw kind verstoord? Neem dan contact op met SGJ Toegang.

OPVOEDEN
is mensenwerk

Christelijke Jeugdzorg

Professionele hulp voor christenen

033 - 475 33 00
www.sgj.nl

uit de kerken

Noordbergum - beroepen - M.E. Buitenhuis te Baflo

www.geefzicht.nl

Giro 131
Dark & Light, Veenendaal

**Geef zicht aan blinden
in Azië en Afrika**

